

KRZYSZTOF FILIPOW

Komisja Nauk Humanistycznych PAN Oddział Olsztyn–Białystok

ORCID: 0000-0002-0748-4277

POLITYKA ORDEROWA W POLSKICH SIŁACH ZBROJNYCH NA ZACHODZIE

DECORATION POLICY IN THE POLISH ARMED FORCES IN THE WEST

Streszczenie: Przegrana Polski w wojnie z Niemcami we wrześniu 1939 r. i odtworzenie jej sił zbrojnych we Francji stworzyły nowe podejście do dekoracji żołnierzy za czyny bojowe. Walki o Narwik i kampania francuska 1940 r. dały impuls do wznowienia nadawania orderów i odznaczeń w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie. Późniejszy udział tych sił w walkach w Afryce Północnej i w bitwie o Anglię pozwolił na dekorowanie Orderem Wojennym Virtuti Militari i Krzyżem Walecznych. Odznaczano także polskich marynarzy i żołnierzy podziemia w okupowanym kraju. Nie zapomniano o cudzoziemcach.

Walki w kampanii włoskiej i we Francji w latach 1944–1945 przyniosły nowe nadania orderów i odznaczeń. Obok wyżej wymienionych nadawano także Krzyż Zasługi z Mieczami; pojawiły się odznaczenia pamiątkowe, wręczane żołnierzom PSZ na Zachodzie po zakończeniu wojny: Krzyż Monte Cassino, Medal Wojska, Medal Morski oraz Medal Lotniczy.

Polityka orderowa władz wojskowych była dostosowana do warunków wojny. Nie stosowano masowych nadań za czyny bojowe, a liczba odznaczonych była adekwatna do wysiłku wojennego polskich żołnierzy. Za wojnę lat 1939–1945 odznaczono orderami i odznaczeniami bojowymi 72 508 osób (stan na 30 kwietnia 1948 r.).

Słowa kluczowe: ordery, odznaczenia, Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie, Order Wojenny Virtuti Militari, Krzyż Walecznych, Krzyż Zasługi z Mieczami, Krzyż Monte Cassino, Medal Wojska, Medal Morski, Medal Lotniczy

Abstract: The defeat of Poland in the war against Germany in September 1939 and the re-establishment of its Armed Forces in France led to a new approach to awarding Polish soldiers with orders and decorations for combat deeds. The Battle of Narvik and the 1940 French campaign prompted the resumption of awarding orders and decorations in the re-established Polish Armed Forces in the West. The Polish Army's continued participation in the Western Desert Campaign and the Battle of Britain allowed for the awarding of the *Virtuti Militari* Order and the *Krzyż Walecznych* [Cross of Valor]. Polish sailors and underground soldiers in the occupied country were also honored. Foreigners were not forgotten. The fighting in the campaigns in Italy and in France in 1944–1945 brought new awards of orders and decorations. In addition to the above-mentioned orders, the *Krzyż Zasługi z Mieczami* [Cross of Merit with Swords] was also awarded to civilians. Commemorative decorations, as Cross of Monte Cassino, Army Medal, Naval Medal and Air Medal, were awarded to soldiers of the Polish Armed Forces in the West after the end of the war. The military authorities' decoration policy was adapted to the conditions of war. There were no mass awards for combat deeds, and the number of recipients was commensurate with the war effort of Polish soldiers. During World War II, 72,508 individuals were awarded orders and combat decorations (as of 30 April 1948).

Keywords: Orders, decorations, Polish Armed Forces in the West, *Virtuti Militari* Order, Cross of Valor, Cross of Merit with Swords, Cross of Monte Cassino, Army Medal, Naval Medal, Air Medal

I Rzeczpospolita miała skomplikowaną i niezmiernie ciekawą politykę orderową, stosowaną odmiennie wobec wojskowych, odmiennie wobec obywateli cywilnych, a jeszcze inaczej w stosunku do cudzoziemców. Odtworzenie Armii Polskiej we Francji pod dowództwem Naczelnego Wodza (dalej: NW) gen. Władysława Sikorskiego, a po przegranej kampanii francuskiej 1940 r. jej ewakuacja na Wyspy Brytyjskie, zmieniły podstawowe zasady tej polityki. Powstanie Polskich Sił Zbrojnych (dalej: PSZ) na Zachodzie wymusiło zupełnie nowe podejście do spraw odznaczeniowych. Priorytetem stały się dekoracje za działalność bojową, będące w gestii NW, a sprawy cywilne, należące do prezydenta i premiera, zeszły na plan dalszy.

Rzeczą oczywistą było dostosowanie odznaczeń i trybu ich nadawania do warunków wojennych. Władze polskie na uchodźstwie miały do dyspozycji system orderowo-odznaczeniowy, ukształtowany w II Rzeczypospolitej. Jego stan na sierpień 1939 r. przedstawiał się następująco:

1. Order Orła Białego;
2. Order Wojskowy *Virtuti Militari*;

3. Krzyż Niepodległości (z mieczami lub bez);
4. Order Odrodzenia Polski;
5. Krzyż Walecznych;
6. Krzyż Ochotniczy za Wojnę;
7. Złoty Krzyż Zasługi;
8. Medal Niepodległości;
9. Medal Ochotniczy za Wojnę;
10. Krzyż Zasługi za Dzielność;
11. Srebrny Krzyż Zasługi;
12. Brązowy Krzyż Zasługi;
13. i 14. Krzyż Zasługi Wojsk Litwy Środkowej i Krzyż na Śląskiej Wstędze Waleczności i Zasługi (równorzędne, noszone w kolejności otrzymania);
15. Krzyż Żołnierzy Polskich z Ameryki;
16. Medal za Ratowanie Ginących;
17. Medal Pamiątkowy za Wojnę 1918–1921;
18. i 19. Wawrzyn Akademicki (Złoty i Srebrny);
20. Medal Pamiątkowy Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości;
21. Medal 3 Maja;
- 22., 23., i 24. Medal za Długoletnią Służbę (XXX, XX, X lat)¹.

W PSZ na Zachodzie najbardziej ceniono ordery i odznaczenia wojenne. Żołnierzy odznaczano przede wszystkim Orderem Wojennym *Virtuti Militari* (dalej: VM) – najbardziej poważanym w wojsku – oraz odznaczeniami bojowymi i pamiątkowymi czasów wojny. Były to: Krzyż Walecznych (dalej: KW), Krzyż Zasługi z Mieczami (dalej: KZzM), projektowany Lotniczy i Morski Krzyż Walecznych, Medal Wojska, Medal Morski i Medal Morski Polskiej Marynarki Handlowej oraz Krzyż Pamiątkowy Monte Cassino².

Uwarunkowania nadań odznaczeń i orderów komplikowała sytuacja polityczna i militarna okresu wojny. Dodatkowym, nierozwiązanym problemem było przyznawanie VM i KW w czasie kampanii 1939 r. przez dowódców jednostek, którzy *de facto* nie byli do tego uprawnieni. Dokonywane przez nich dekoracje niejednokrotnie miały miejsce w czasie działań wojennych³. Generał Sikorski stał niezmiennie na stanowisku, że za przegra-

¹ W. Bończa-Tomaszewski, *Kodeks orderowy. Przepisy obowiązujące posiadaczy orderów, odznaczeń, medali i odznak*, Warszawa 1939, s. 56.

² Z licznej literatury zob.: K. Filipow, *Ordery i odznaczenia władz polskich na uchodźstwie (1939–1992)* [w:] *Blask orderów. W 100-lecie odzyskania niepodległości*, red. T. Jeziorowski, M. Skotnicki, Warszawa 2019, s. 117–178; *idem*, *Krzyż Monte Cassino i jego recepcja w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie* [w:] *Monte Cassino. 2 Korpus w bitwie o Monte Cassino – stan badań w 75-lecie bitwy*, red. T. Siewierski, Warszawa–Koszalin 2019 („Monografie Politechniki Koszalińskiej”, nr 365), s. 207–243.

³ Np. nadania dokonane przez gen. Juliusza Rómmła i powołanie Kapituły Orderu *Virtuti Militari* w obłężonej Warszawie.

ne kampanie odznaczenia się nie należą. Jego zdaniem ich sprawę należało zostawić na czasy powojenne.

Głównodowodzący doceniał wysiłek polskiego żołnierza i poniesioną ofiarę w walce z niemieckim i sowieckim najeźdźcą jesienią 1939 r. Według niego czyny męstwa dokonane w boju powinny być nagrodzone VM i KW. W tym celu wydał rozkaz nr 8 z 30 maja 1941 r., dotyczący zasad, którymi zamierzał się kierować w polityce odznaczeniowej. Podkreślał w nim: „chcę traktować okres walk w Polsce jako całość, obejmującą zarówno tych, co cierpią obecnie w kraju i niewoli, lub tułając się na obczyźnie, jak i tych, którzy walczyli dalej na terenie Imperium Brytyjskiego.

Tylko w takiej perspektywie można znaleźć właściwe kryterium oceny czynów wojennych zasługujących na odznaczenie.

Dlatego też postanowiłem odłożyć nadawanie odznaczeń za walki w Polsce do czasów zwycięskiego powrotu do kraju i złączenia się z naszymi towarzyszami broni, przebywającymi obecnie w niewoli i na obczyźnie lub też prowadzącymi pracę konspiracyjną w Polsce”⁴. Była to polityka przemyślana i w miarę spójna, choć znajdziemy liczne przykłady odejścia od niej zarówno przez gen. Sikorskiego, jak i przez jego następców.

Okazja do pierwszych dekoracji nadarzyła się już pod koniec 1939 oraz w 1940 r. Wbrew założeniom swojej polityki, NW stanął przed problemem, czy i jak wyróżniać za walki we wrześniu i październiku 1939 r., w wojnie z Niemcami. Czas po przegranej kampanii nie sprzyjał nadawaniu odznaczeń, jednak zasługi i czyny heroiczne, dokonane przez żołnierzy, wymagały zmiany jego stanowiska w tej sprawie. Dotyczyło to przede wszystkim VM.

Pierwsze nadanie tego orderu poza granicami kraju miało miejsce już 9 listopada 1939 r. Wyróżnienie było nieoczekiwane. Generał Sikorski przyznał bowiem VM V klasy (Krzyż Srebrny) miastu stołecznemu Warszawie. W uzasadnieniu napisał: „[...] w uznaniu bohaterskiego, wytrwałego męstwa, dowiedzonego przez ludność stołecznego miasta Warszawy w obronie przeciw najazdowi niemieckiemu”⁵.

Zarządzenie o nadaniu ogłoszono dopiero w Londynie, 23 grudnia 1940 r. Wykorzystano je propagandowo, emitując w 1941 r. znaczek pocztowy z widokiem zniszczonego placu Zamkowego i wizerunkiem nadanego orderu⁶. Następne dekoracje VM dotyczyły już żołnierzy PSZ na Zachodzie.

Już w listopadzie 1939 r., jako jednych z pierwszych, odznaczono dowódców okrętów podwodnych – kpt. mar. Jana Grudzińskiego z ORP „Orzeł”, za wyprowadzenie okrętu

⁴ Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie (dalej: IPMS), Rozkazy, sygn. R.82; Rozkaz nr 8, Londyn, 30 maja 1941, s. 1.

⁵ K. Filipow, *Order Virtuti Militari 1792–1945*, Warszawa 1990, s. 132.

⁶ S.K. Kuczyński, *Herb Warszawy*, Warszawa 1977, s. 103; K. Filipow, *Ordery i odznaczenia władz polskich...*, s. 128; wizerunek znaczka z serii „Zniszczenia dokonane przez Niemców w Polsce”, Londyn, emisja 15 XII 1941 r., *ibidem*, s. 129.

z internowania w Tallinie i przedarcie się przez Cieśniny Duńskie do Wielkiej Brytanii, a także kpt. mar. Bogusława Krawczyka z ORP „Wilk”, również za przejście, mimo niemieckiej blokady, z Morza Bałtyckiego do Szkocji. Generał Sikorski wręczył orderzy osobie w porcie Dundee⁷.

Już kilkanaście dni później, 9 grudnia 1939 r., pośmiertnie wyróżniony VM został kpt. ż.w. Mamert Stankiewicz. Dowodził on flagowym statkiem Polskiej Marynarki Handlowej (dalej: PMH) m/s „Piłsudski”, w listopadzie 1939 r. zmilitaryzowanym i przekształconym w jednostkę transportową ORP „Piłsudski”. 29 listopada tego roku okręt wpadł na niemiecką minę i zaczął tonąć. Zgodnie z morskim obyczajem i tradycją kapitan opuścił swą jednostkę jako ostatni. Po nocy spędzonej na tratwie i uratowaniu przez brytyjski niszczyciel HMS „Valorous” zmarł z wyczerpania na skutek hipotermii i zawału serca. Dekoracja kpt. ż.w. Stankiewicza była pierwszym nadaniem orderu w PMH i jedynym Krzyżem Srebrnym, nadanym przedstawicielowi marynarki handlowej w czasie wojny⁸.

Generał Sikorski nie był skory do szafowania orderami bojowymi, którymi były VM. Widoczne jest to w jego licznych wypowiedziach. Stosował jednak wyjątki, które czasem wymuszała sytuacja. Tak było podczas dekoracji z Krzyżem Złotym tego orderu (nr 19) gen. Władysława Andersa. Generał Stanisław Kopański, dowódca Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich (dalej: SBSK), obecny podczas uroczystości, zanotował: „Przed rozpoczęciem konferencji dnia 23 [kwietnia 1942 r. – K.F.] gen. Sikorski udekorował Andersa [O]rderem Virtuti Militari IV klasy, zaznaczając, że nie może to być precedensem dla dalszych odznaczeń za kampanię wrześniową”⁹.

VM oszczędnie nadawano w pierwszych latach wojennych także sojusznikom. Jednym z pierwszych odznaczonych cudzoziemców był gen. Carl Fleischer, dowódca norweskiej 6. Dywizji Piechoty podczas walk, w których brała udział Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich (dalej: SBSP), dowodzona przez gen. Zygmunta Bohusza-Szyszkę. Obok niego, jako jeden z pierwszych, został udekorowany Francuz, kpt. Jean Paul Hurey, oficer łącznikowy przy 1. Dywizji Grenadierów (dalej: DGren.).

Spośród cudzoziemców odznaczano przede wszystkim dowódców korpusów lub armii. Przeważali generałowie brytyjscy i amerykańscy. Obok nich zaszczycono VM Australijczyków i Francuzów. Były to jednak dekoracje najniższą klasą orderu – Krzyżami Srebrnymi.

W Mena Camp w Egipcie 16 maja 1942 r. odbyła się ceremonia dekoracji VM dowódcy sojusznicznych sił na Środkowym Wschodzie, gen. Claude’a Auchinlecka i dowódcy brytyjskiej 8. Armii, w której składzie walczyła SBSK, gen. Neila Methuena Ritchiego. Z upoważnienia NW dekoracji dokonał gen. Józef Zając, wówczas dowódca Wojska

⁷ C. Rudzki, *Polskie okręty podwodne 1926–1969*, Warszawa 1985, s. 146.

⁸ K. Filipow, *Order Virtuti Militari...*, s. 133; *idem*, *Orderzy i odznaczenia władz polskich...*, s. 139.

⁹ S. Kopański, *Wspomnienia wojenne 1939–1946*, Londyn 1961, s. 247.

Polskiego na Środkowym Wschodzie. Ceremonia odbyła się z wielką pompą, przy udziale Pułku Ułanów Karpackich w pełnym składzie, wraz z plutonem samochodów pancernych i generalską eskortą motocyklową, a więc z najwyższą rangą ceremonii wojskowej. Generał Zajac wspominał: „Dzisiaj udekorowano [O]rderem Virtuti Militari generała Auchinlecka, [...] oraz gen. Ritchie[go] [...] Uroczystość odbyła się w karpackim pułku ułanów całkiem skromnie i o niezwyklej jak na uroczystość porze, gdyż o 7.00 rano, bowiem gen. Ritchie musiał zaraz odlatywać do swej armii. Po dekoracji gen. Auchinleck zaproponował mi przejażdżkę na strzelania przeciwpancerne”¹⁰.

Boje toczone przez polskich żołnierzy wymagały nagradzania za trud bojowy i męstwo na polu walki. Dotyczyło to kampanii norweskiej (SBSP), kampanii francuskiej 1940 r. (1. DGren., 2. Dywizja Strzelców Pieszych (dalej: DSP), lotnicy i marynarze), walk w Afryce Północnej (SBSK), lotniczej bitwy o Anglię (Polskie Siły Powietrzne (dalej: PSP) w ramach lotnictwa brytyjskiego), jak też działań na morzu (Polska Marynarka Wojenna (dalej: PMW) i PMH).

Do 1942 r. dekorowano jedynie VM i KW. Wedle zachowanych materiałów archiwalnych możemy podać liczbę ich nadań na koniec marca 1941 r.

Tabela 1. Zestawienie nadanych orderów (koniec marca 1941 r.)

	KW	VM V kl.	VM IV kl.
1. DGren.	893	111	5
SBSP	403	36	1
PMW	266	6	–
PMH	16	–	–
Lotnictwo	186	34	–
2. DSP	499	21	1
Cudzoziemcy	55	7	–
Różni	25	4	2
RAZEM	2343	219	9

Źródło: IPMS, Sztab NW i Ministerstwo Spraw Wojskowych / Ministerstwo Obrony Narodowej, Referat odznaczeń Gabinetu NW, sygn. A. XII.85/179, Zestawienie nadanych odznaczeń do końca marca 1941 r., Londyn b.d.

Jeśli chodzi o cudzoziemców, najbardziej doceniono Francuzów, którym wręczono 3 Krzyże Srebrne VM i 48 KW. Brytyjczycy także otrzymali 3 VM V klasy, ale tylko 7 KW. Krzyżem Srebrnym VM odznaczono także wspomnianego Norwega – gen. Fleischera.

¹⁰ J. Zajac, *W Szkocji i na Środkowym Wschodzie*, Londyn 1967, s. 122.

Warto też zwrócić uwagę na nietypowy tryb odznaczania żołnierzy 2. DSP, dowodzonej przez gen. Bronisława Prugara-Ketlinga. Dywizja ta, po walkach w kampanii francuskiej, przekroczyła granicę Szwajcarii, w której została internowana. W rezultacie nadającym KW był gen. Prugar-Ketling, a nazwisk odznaczonych – ze względu na internowanie – początkowo nie podano i nie wpisano do ewidencji.

Gdy patrzymy na powyższą tabelę, dziwi mała liczba nadań w lotnictwie w stosunku do zaangażowania poszczególnych rodzajów sił zbrojnych w tej fazie wojny. Należy jednak pamiętać, że dowództwo PSZ przewidywało przyznawanie, w dalszej perspektywie, orderów i odznaczeń bojowych także za przebyte już kampanie.

Tabela 2. Przewidziane nadania odznaczeń (koniec marca 1941 r.)

	KW	VM V kl.	VM IV kl.
11. Karpacka Dywizja Piechoty	42	59	3
10. Brygada Kawalerii Pancernej	469	92	5
Oddział Rozpoznawczy 2. DSP	32	6	–
Brytyjczycy	124	–	–
Lotnictwo	33	1	–
RAZEM	667	158	8

Źródło: IPMS, Sztab NW i Ministerstwo Spraw Wojskowych / Ministerstwo Obrony Narodowej, Referat odznaczeń Gabinetu NW, sygn. A. XII.85/179, Zestawienie nadanych odznaczeń do końca marca 1941 r., Londyn b.d.

Część z planowanych nadań była związana z walkami w 1939 r. Dotyczy to przede wszystkim 11. Karpackiej Dywizji Piechoty. Podobnie jak to miało miejsce w przypadku 2. DSP, w dywizji tej przyznawanie KW miało znajdować się w gestii dowódcy jednostki.

Jeśli chodzi o 10. Brygadę Kawalerii Pancernej (dalej: BKPanc.), zamierzano przyznać odznaczenia za obie kampanie. Za walki w Polsce, w której jednostka wzięła udział jako 10. Brygada Kawalerii, planowano nadać 3 Krzyże Złote i 43 Krzyże Srebrne VM oraz 354 KW. Natomiast za kampanię francuską przewidywano 2 Krzyże Złote VM, 28 Krzyży Srebrnych i 108 KW. Wnioskodawcą miał być dowodzący 10. BKPanc. gen. Stanisław Maczek. Przewidywano także dekoracje żołnierzy spoza brygady za kampanię polską: 28 VM V klasy oraz 7 KW. Za działania we Francji zamiarem odznaczeń objęto też Oddział Rozpoznawczy 2. DSP. Kolejną grupę stanowili lotnicy. Ponadto pamiętano o brytyjskich sojusznikach. Jednak, biorąc pod uwagę przeszło półtoraroczne zmagania wojenne, liczba odznaczonych nie była imponująca. NW i dowódcy wielkich jednostek (dalej: WJ) nie byli zbyt szczodrzy w dekorowaniu swoich żołnierzy.

Przyznawanie wyróżnień bojowych w PSZ na Zachodzie związane było z przebytymi kampaniami wojennymi lat 1940–1942: norweską, francuską oraz działaniami w Afryce Północnej. Miarą oceny trudu żołnierskiego przez władze wojskowe są nadania VM i KW. W Sztabie NW przygotowano w 1942 r. (?) zestawienie ilustrujące skalę nadań odznaczeń z rozbiorem na poszczególne grupy stopni wojskowych. Pokazuje nam to preferencje stosowane przez dowództwo i skalę dekoracji. W zestawieniu uwzględniono oczywiście te WJ, które brały bezpośredni udział w walkach w latach w tym okresie: 1. DGren., SBSP, 2 DSP, 10 BKPanc. oraz SBSK.

W jednostkach tych nadano 226 krzyży VM: w 1. DGren. – 111, w SBSP – 36, w 2. DSP – 31, w 10. BKPanc. – 15, a w SBSK – 33. Z tego w grupie oficerów sztabowych (od majora do generała) udekorowano tym orderem (w zestawieniu nie ma podziału na klasy) 15 ludzi – wszystkie nadano osobom żyjącym. Wśród oficerów młodszych (od podporucznika do kapitana) było 82 kawalerów orderu (20 nadań pośmiertnych), wśród starszych podoficerów (od sierżanta do chorążego) – 26 (6 pośmiertnie), wśród młodszych podoficerów (kaprali i plutonowych) – 42 (21 pośmiertnie), a wśród szeregowych – 61 (38 pośmiertnie, w tym 26 w 1. DGren.)¹¹.

Zupełnie odmiennie przedstawiają się nadania KW, w hierarchii systemu orderowo-odznaczeniowego stojącego niżej od VM, nadawanego za czyny bojowe o mniejszym prestiżu, dokonane na polu bitwy. Za trzy kampanie wojenne lat 1940–1942 przyznano ich ogółem 3377. Wśród oficerów starszych i generalicji nadano ich 176 (wyłącznie żyjącym), wśród oficerów młodszych – 847 (5 pośmiertnie), wśród podoficerów starszych – 296 (3 pośmiertnie), wśród podoficerów młodszych – 826 (34 pośmiertnie), wśród szeregowych – 1233 (85 pośmiertnie).

Największą liczbę KW nadano w 1. DGren. – 1368 (1 pośmiertnie). Zdecydowana większość ozdobiła mundury młodszych oficerów – 441 i szeregowych żołnierzy – 435. Młodszy podoficerowie otrzymali 273 krzyże, a starsi podoficerowie – 126. 92 KW otrzymali najstarszy stopień. Nie ma wątpliwości, że zachowane proporcje odzwierciedlają stopień zaangażowania i możliwości okazania nieprzeciętnego męstwa na polach bitew.

W SBSP odznaczono KW 433 osoby, w tym pośmiertnie 9 podoficerów młodszych i 39 żołnierzy. Doceniono walki w kampanii francuskiej 2. DSP, w której udekorowano 700 żołnierzy, w tym 21 poległych. Najwięcej krzyży otrzymali szeregowi – 288, młodszy podoficerowie – 164 i młodszy oficerowie – 158. Mniej przyznano starszym podoficerom – 64 i najwyższym rangom – 26. Powtarza się więc tendencja do doceniania roli szeregowych żołnierzy oraz młodszych podoficerów i oficerów, którzy mieli więcej możliwości wykazania się podczas działań na polu bitwy.

¹¹ IPMS, Sztab NW i Ministerstwo Spraw Wojskowych / Ministerstwo Obrony Narodowej, Referat odznaczeń Gabinetu NW, sygn. A. XII.85/179, Zestawienie odznaczeń nadanych za kampanię norweską, francuską i libijską Ord. Woj. „Virtuti Militari” i KW, Londyn b.d. [1942].

Mniejsze przydziały KW trafiły do SBSK, docenionej za walki na Pustyni Libijskiej i obronę Tobruku. Do brygady trafiło 721 KW, w tym 20 pośmiertnie. Najwięcej w grupie szeregowych – 289 (19 pośmiertnie), młodszych podoficerów – 226 (16 pośmiertnie) i młodszych oficerów – 124. Najmniej udekorowano starszych oficerów – 31.

Z WJ najmniej wyróżniono kawalerzystów z 10. BKPanc., którym przyznano 155 KW (20 pośmiertnie). Podoficerom młodszym przyznano 60 krzyży (6 pośmiertnie); oficerom młodszym – 37 (1 pośmiertnie); oficerom starszym – 6. Szeregowych żołnierzy doceniono 34, w tym aż 13 pośmiertnie¹².

Należy zauważyć, że przedstawione powyżej nadania VM i KW dotyczyły wyłącznie wojsk lądowych. Dekoracje orderami i odznaczeniami wojskowymi w PSP i PMW są zupełnie osobnym zagadnieniem.

Jeśli chodzi o nadania VM, sytuacja zmieniła się po powołaniu 15 października 1943 r. w Londynie, przez nowego NW gen. Kazimierza Sosnkowskiego, Kapituły Orderu. Odtąd to do niej należało m.in. opiniowanie nadawania krzyży w wojsku.

Do 1 listopada 1943 r. w PSZ na Zachodzie nadano ogółem 1112 krzyży VM¹³, w tym 303 pośmiertnie. Służących w wojsku kawalerów orderu było 809. Z tego na terenie Wielkiej Brytanii przebywało żyjących 644 udekorowanych lotników PSP, na 857 lotników odznaczonych na Zachodzie. Jak widać, personel sił powietrznych, ze względu na przebieg działań bojowych, był w tym czasie najbardziej uprzywilejowaną grupą odznaczonych za działania wojenne. Stosunkowo niewielu – czterech, w tym jednego pośmiertnie – wyróżniono za kampanię francuską. Natomiast za walki w bitwie o Anglię udekorowano 853 żołnierzy dywizjonów myśliwskich i bombowych. Okupiono to jednak olbrzymimi stratami, gdyż wśród kawalerów orderu było 212 osób zabitych lub zaginionych.

W tym czasie wśród odznaczonych nadal dominowała grupa wyróżniona za działania bojowe w kampanii francuskiej 1940 r., z 1. DGren., 10. BKPanc. i 2. DSP. Nowych dekoracji nie było, a sprawę odznaczeń za wojnę we Francji w 1940 r. uznano za zakończoną. Nadano za nią ogółem 161 krzyży, w tym 66 poległym.

Za kampanię norweską udekorowano w tym czasie jeszcze jednego żołnierza, co w sumie dało 37 kawalerów orderu, wraz z 14 poległymi na polu walki. SBSK w źródle przypisano do Wielkiej Brytanii, choć faktycznie przebywała na Bliskim Wschodzie i na jej bazie utworzono 3. Karpacką Dywizję Piechoty. W tej jednostce liczba odznaczonych krzyżami nie powiększyła się i nadal wynosiła 33, w tym 7 pośmiertnie. Jak na stan ewidencyjny brygady, który wynosił 355 oficerów i 4601 żołnierzy, liczba wyróżnionych za obronę Tobruku i walki na Pustyni Libijskiej była znikoma.

Poza uznaniem dla lotników i ich odznaczeniem VM, dekoracje zaczęli otrzymywać w większym zakresie także marynarze PMW. Doceniano ich heroizm i walkę w trudnych

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, Zestawienie nadanych Ord. Woj. „Virtuti Militari” do dnia 1 XI 1943 r., Londyn b.d.

warunkach na morzu. Jednak do 1 listopada 1943 r. odznaczono tylko 27 z nich, w tym 3 pośmiertnie. Natomiast w PMH miało miejsce tylko jedno pośmiertne nadanie orderu i tak już pozostało do końca wojny¹⁴.

W omawianym zestawieniu po raz pierwszy przedstawiono dane pokazujące także odznaczenia przyznane cudzoziemcom. Nie była to grupa dominująca, co było skutkiem oczywistych trudności z dekorowaniem obcokrajowców. W ich wypadku chodziło m.in. o różne względy dyplomatyczne i nieraz zawile problemy prawne. W okresie od 1939 do 1943 r. odznaczono 24 obywateli innych państw niż Polska. Najliczniejszą grupę odznaczonych tworzyli Brytyjczycy – 11 osób, po nich Francuzi – 6. Było to dosyć oczywiste, biorąc pod uwagę tworzenie Armii Polskiej we Francji, a następnie jej odbudowę po ewakuacji do Wielkiej Brytanii.

Udekorowano także trzech Holendrów, dwóch Amerykanów, Norwega i Chińczyka. Były to znaczące osoby, takie jak gen. Carl Fleischer, gen. Claude Auchinleck (16 maja 1942 r.), gen. Archibald Wavell (1941 r.), gen. Leslie Morshead (Australijczyk, w zestawieniu zaliczony do Brytyjczyków, 1941 r.), oficer łącznikowy przy 1. DG kpt. Jean Paul Hurey (Francuz) oraz oficer łącznikowy ppłk Henry Szymanski (Amerykanin polskiego pochodzenia).

Niezmiernie interesująca, ze względów dyplomatycznych, była dekoracja jedyne go Azjaty w tym gronie, marsz. Czang Kaj-szeka (chin. JiangJieshi), głównodowodzącego wojskami chińskimi w wojnie z Japonią. Dekoracji marszałka w Czungcingu, w imieniu NW, dokonał 10 marca 1943 r. ambasador Alfred Poniński¹⁵. O dekoracji Chińczyka, jak również pozostałych cudzoziemców, poza zasługami wojennymi, decydowały głównie względy dyplomatyczne.

Wśród odznaczonych przez NW orderem znajdowały się także osoby cywilne i wojskowe, które zasłużyły się w pracy kurierskiej oraz w służbie wojskowej i cywilnej („cichociemni”). Należeli do nich: ppłk dypl. Michał Protasewicz, rtm. Józef Zabielski, kpt. pil. Roman Czerniawski, por. Jan Karski, ppor. Tadeusz Chciuk, ks. kapelan Konrad Stolarek i ppor. Stefan Rogala Siwirski. Odznaczono więc m.in. siedmiu kurierów, przedzierających się przez granice, oraz żołnierzy skaczących do okupowanej Francji i Polski. Wśród odznaczonych było też – jak wspomniano – miasto stołeczne Warszawa, a także Ignacy Jan Paderewski, udekorowany pośmiertnie w 1941 r. (nr krzyża 9092). Łącznie do 1 listopada 1943 r. nadano 1121 Krzyży Srebrnych VM¹⁶.

W 1944 r. zmieniła się zarówno sytuacja na frontach wojny, jak i struktura WJ w PSZ na Zachodzie. W działaniach bojowych wzięły udział 2. Korpus Polski (dalej: KP) i 1. Dywizja

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ K. Filipow, *Order Virtuti Militari...*, s. 140.

¹⁶ IPMS, Sztab NW i Ministerstwo Spraw Wojskowych / Ministerstwo Obrony Narodowej, Referat odznaczeń Gabinetu NW, sygn. A. XII.85/179/, Zestawienie nadanych Ord. Woj. „Virtuti Militari” do dnia 1 XI 1943 r., Londyn b.d.

Pancerna (dalej: DPanc.). Udział w walkach we Włoszech i Francji dawał asumpt do dalszych nadań VM i KW. Swój udział w wojnie na morzu, głównie w konwojach, zazna-
czyła PMW i PMH.

VM najniższej, V klasy nadal nadawano sporadycznie. Do 1 lutego 1944 r. odzna-
czono nim tylko jednego cudzoziemca, Brytyjczyka. Nieznacznie zwiększyła się grupa
odznaczonych w jednostkach polskich. Wyróżniono siedmiu lotników oraz czterech
marynarzy PMW. W ten sposób grupa odznaczonych zwiększyła się do 822 osób. Na
uznanie NW z powodu zasług wojennych zasłużyli kolejni wojskowi i cywile. Ordery
nadano zarówno osobom żyjącym, jak i pośmiertnie.

W gronie 11 odznaczonych znalazł się wówczas ppor. Tadeusz Salski, działacz Obozu
Narodowo-Radykalnego ABC, jeden z twórców Narodowych Sił Zbrojnych, który pod
koniec 1943 r. dotarł do gen. Sosnkowskiego, aby omówić warunki scalania Narodowych
Sił Zbrojnych z Armią Krajową¹⁷. Dwa ordery przyznano osobom nieżyjącym: kapelanowi
Józefowi Misiągowi oraz inż. Michałowi Klepfiszowi z Żydowskiej Organizacji Bojowej,
który zginął 20 kwietnia 1943 r., w trakcie powstania w getcie warszawskim¹⁸.

Do 1 lutego 1944 r. w Wielkiej Brytanii przebywało 756 odznaczonych Krzyżem
Srebrnym VM, w tym 653 lotników i 28 marynarzy. Jak widać, zdecydowanie domino-
wali przedstawiciele PSP¹⁹.

W tym czasie rozszerzono zakres nadawania odznaczeń w PSZ na Zachodzie o trój-
stopniowy KZzM, utworzony 19 października 1942 r. na mocy dekretu prezydenta
Władysława Raczkiewicza. Przyznawany miał on być „za czyny męstwa i odwagi, doko-
nane niebezpośrednio w walce z nieprzyjacielem oraz zasługi położone względem Państwa
lub jego obywateli w warunkach szczególnego niebezpieczeństwa”²⁰. Krzyż ten nadawał
wojskowym NW na wniosek ministra obrony narodowej, szefa sztabu NW lub kierow-
nictwa Sił Powietrznych i Marynarki Wojennej. Celem usprawnienia odznaczeń, przy-
znano możliwości wnioskowania o nadanie tego orderu także dowódcom brygad i WJ.
Złoty Krzyż miał być przyznawany generałom i oficerom, w wyjątkowych przypadkach
także wojskowym niższym rangą, Krzyże Srebrny i Brązowy – tym drugim. Ustanowienie
KZzM miało na celu ograniczenie liczby nadań KW. Odtąd większa grupa żołnierzy PSZ
na Zachodzie mogła otrzymać wojenne odznaczenia. Nowy order był trójstopniowy, lecz

¹⁷ Dekorowany Krzyżem Srebrnym nr 8526; <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/tadeusz-salski>,
dostęp: 29 VIII 2025 r.

¹⁸ Został pośmiertnie odznaczony przez NW gen. Kazimierza Sosnkowskiego Krzyżem Srebrnym Orderu
nr 9622.

¹⁹ IPMS, Sztab NW i Ministerstwo Spraw Wojskowych / Ministerstwo Obrony Narodowej, Referat odzna-
czeń Gabinetu NW, sygn. A. XII.85/179, Zestawienie nadanych Ord. Woj. „Virtuti Militari” do dnia 1 II
1944 r., Londyn b.d.

²⁰ Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 20 października 1942 r. o zmianie ustawy z dnia 23 czerwca
1923 r. o ustanowieniu „Krzyża Zasługi”, Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej 1942 r., nr 9,
poz. 19.

można go było przyznawać czterokrotnie, co zwiększało możliwości nagradzania żołnierzy i stosowania większej gradacji nadań w poszczególnych klasach.

Pierwsze nadania KZzM w PSZ na Zachodzie odbyły się już w lutym 1943 r. Krzyż Złoty otrzymali wówczas: dowódca ORP „Sokół” kmdr ppor. Borys Karnicki, szef służby zdrowia SBSP mjr lek. Stefan Pieńczykowski (pośmiertnie), kpt. lek. dr Witold Moczański oraz por. mar. Jan Buchowski z ORP „Błyskawica”²¹.

Przez blisko dwa lata, od chwili ustanowienia do 1 sierpnia 1944 r., nadano w wojsku jedynie 56 Złotych KZzM (jednokrotnie), 220 Srebrnych (dwa dwukrotnie) i 665 Brązowych (jednokrotnie)²². W sumie nadań było 913. Nie były to liczby oszałamiające.

W wojskach lądowych (1. i 2. Korpus i pozostałe jednostki) nadano jedynie 32 Krzyże Złote, 157 Srebrnych (dwa dwukrotnie) i 562 Brązowe. Mniej odznaczonych było w lotnictwie, w którym Krzyż Złoty otrzymało 21 osób, Srebrny – 54, a Brązowy – 40. Co ważne, KZzM nadawano także obsłudze technicznej i pomocniczej.

Zupełnie marginalne były nadania w marynarce. W PMW przyznano jedynie 2 Krzyże Złote, 7 Srebrnych i 30 Brązowych, a w PMH – 1 Złoty, 2 Srebrne i 3 Brązowe. I to wszystko za blisko dwa lata służby na morzu!

NW odznaczał także cudzoziemców. W przypadku KZzM łatwiej było znaleźć uzasadnienie do dekoracji za czyny mniejszej wagi niż w przypadku VM czy KW. W rezultacie Złotym KZzM odznaczono ośmiu obcokrajowców, Srebrnym – 17, a Brązowym – czterech. Najwięcej odznaczono Francuzów, zapewne za współpracę przy odtwarzaniu Wojska Polskiego w ich kraju. Otrzymali oni 3 Krzyże Złote i 14 Brązowych. Brytyjczycy zaś – 4 Złote, 2 Srebrne i 4 Brązowe. Udekorowano także dwóch Norwegów (po jednym Krzyżem Złotym i Srebrnym). W sumie przedstawicielom tych trzech państw nadano jedynie 29 KZzM²³. Jest to liczba znikoma, biorąc pod uwagę skalę współpracy PSZ na Zachodzie z aliantami.

Pod koniec 1944 r., pod wpływem wydarzeń na frontach II wojny światowej, polityka orderowa władz wojskowych i prezydenta Rzeczypospolitej na uchodźstwie uległa istotnym zmianom. Jednostki Wojska Polskiego były zaangażowane we wszystkie – w zasadzie – operacje wojskowe aliantów. Odgrywały w nich istotną rolę, co znalazło wyraz w wyróżnianiu za zasługi bojowe i wojskowe w szeregach PSZ na Zachodzie. Polscy żołnierze wykazali się podczas kampanii włoskiej (2. KP) i francuskiej (1. DPanc.). Do tego doszły tzw. operacje z terenu Wielkiej Brytanii, tj. działania PMW i PMH, lotnictwa oraz 1. Samodzielnej Brygady Strzelców i 1. Samodzielnej Brygady Spadochronowej (SBS) gen. Stanisława Sosabowskiego.

²¹ Dziennik Personalny MON nr 1 z 1 lutego 1943 r.; Z. Krotke, *Polski Krzyż Zasługi 1923–2000. Dzieje i katalog*, Białystok–Lublin 2010, s. 85.

²² IPMS, Sztab NW i Ministerstwo Spraw Wojskowych / Ministerstwo Obrony Narodowej, Referat odznaczeń Gabinetu NW, sygn. A. XII.85/179, Zestawienie nadanych Krzyży Zasługi z Mieczami do dn. 1 VIII 1944 r., Londyn b.d.

²³ *Ibidem*.

Po raz pierwszy uwzględniono „akcje w Kraju”, a więc działalność Armii Krajowej, której dowódca miał prawo nadawania orderów i odznaczeń po akceptacji przez NW. Ponadto uwzględniono wyróżnienia za akcje na terenach okupowanych, a więc dywersję, aktywność wywiadowczą i działalność w ramach SOE (Special Operations Executive) – brytyjskiego Kierownictwa Akcji Specjalnych. Nadal dekorowano także cudzoziemców.

Do 31 grudnia 1944 r. nie zmieniała się grupa odznaczonych za kampanię francuską 1940 r. i za walki w Afryce Północnej. Zmiany zaszły w operacjach z terenu Wielkiej Brytanii. W Marynarce Wojennej nadano 48 Krzyży Srebrnych VM, 1069 KW i 39 KZzM (w źródłach brak rozróżnienia stopni)²⁴.

Dominowali zdecydowanie lotnicy, którzy otrzymali 6 Krzyży Złotych VM (co było ewenementem), 958 Srebrnych oraz 5677 KW i 120 KZzM. Odznaczenia otrzymali także żołnierze 1. SBS za udział w okupionej olbrzymimi stratami aliantów operacji powietrzno-desantowej „Market-Garden” we wrześniu 1944 r. – lądowaniu w Holandii i walkach pod Arnhem. Żołnierzom brygady nadano 11 Krzyży Srebrnych VM, 153 KW i 74 KZzM. W 1944 r. odznaczanie objęło także 1. Samodzielną Brygadę Strzelców, sformowaną w Szkocji i dowodzoną przez gen. Gustawa Paszkiewicza. Stanowiła ona część 1. Korpusu, a jej zadaniem była obrona przeciwdesantowa wybrzeży szkockich. W kwietniu 1943 r., na mocy rozkazu jej ówczesnego dowódcy, gen. Bronisława Ducha, przemianowano ją na 1. DGren. Żołnierzom tej jednostki przyznano 77 KZzM. Najmniej doceniono PMH. Przyznano jedynie wspomniany powyżej 1 Krzyż VM kpt. ż.w. Stankiewiczowi, 58 KW i 6 KZzM.

W 1944 r. większość orderów i odznaczeń otrzymali żołnierze 2. KP. Nic w tym dziwnego, gdyż brali oni udział w walkach na Półwyspie Apenińskim. Nadania dotyczyły czterech faz działalności tej jednostki we Włoszech: do rozpoczęcia walk o Monte Cassino, bitwy pod Monte Cassino i Piedimonte, od Piedimonte do Ankony (włącznie) oraz od Ankony do Linii Gotów. Za pierwszą fazę tych działań nadano jeden Krzyż Złoty VM i 4 Srebrne, 78 KW oraz 575 KZzM. Za bitwę o Monte Cassino i Piedimonte nadano już 13 Krzyży Złotych i 376 Srebrnych VM, 2857 KW i 2323 KZzM. Mniej nadań dotyczyło następnej fazy operacji. Za pościg do Ankony i wyzwolenie miasta 2. KP otrzymał 3 Krzyże Złote VM, 218 Srebrnych, 1957 KW i 1141 KZzM. Za ostatnią fazę walk przyznano jeden Krzyż Kawalerski VM, który 19 września 1944 r. otrzymał ówczesny dowódca 3 DSK gen. Duch²⁵. Krzyży Złotych przyznano 3, a Srebrnych 151. Nie szczędzono żołnierzom KW, których wręczono 2041, mniej przyznano KZzM – 865. Jednak, biorąc pod uwagę straty 2. KP w kampanii włoskiej, liczba nadań nie była oszałamiająca.

Osobno NW i władze wojskowe oceniły kampanię francuską 1944 r. W tym wypadku wyodrębniono trzy fazy, za które nagradzano męstwo i trud żołnierzy. Były to walki

²⁴ *Ibidem*, Zestawienie nadanych odznaczeń bojowych do dnia 31 XII 1944 r., Londyn b.d.

²⁵ K. Filipow, *Order Virtuti Militari...*, s. 141.

1. DPanc. na wschód od rzeki Dives, na zachód od niej oraz od Sekwany do miasta Aiphen w Holandii. Za pierwsze walki we Francji przyznano pancerniakom 1 Krzyż Złoty VM, 47 Srebrnych, 411 KW oraz 100 KZzM. Za późniejsze działania odznaczono 61 żołnierzy Krzyżami Srebrnymi VM, 600 KW i 100 KZzM²⁶.

W tym czasie po raz pierwszy w sprawozdaniach wojskowych pojawiła się informacja o odznaczaniu żołnierzy AK za „akcję w Kraju”. Naczelny Wódz zatwierdził nadania 25 Krzyży Złotych VM oraz 616 Srebrnych. Masowo przyznano KW – 5140 sztuk, co ustępowało jedynie PSP. KZzM nadano 1500. Wskazuje to wyraźnie na docenienie działań bojowych podziemia, zarówno tzw. oddziałów leśnych, jak i osób zaangażowanych w akcje bojowe w mieście. Wpływ na tak dużą liczbę odznaczeń miało niewątpliwie przeprowadzenie akcji „Burza”, w tym walki o Wilno i Lwów oraz Powstanie Warszawskie. Nazwisk osób odznaczonych nie podano we wniosku skierowanym do Londynu. Znane były jedynie ich pseudonimy, będące w dyspozycji dowództwa AK²⁷.

W tym czasie dekorowano nadal cudzoziemców. Nadano im 37 Krzyży Srebrnych VM, 375 KW oraz 45 KZzM.

W sumie, za ponad pięć lat walk na frontach wojennych w PSZ na Zachodzie nadano 2 Krzyże Kawalerskie VM, 65 Krzyży Złotych i 2857 Srebrnych. KW otrzymało 24 651 żołnierzy, a KZzM – 7176. Ogółem, do końca 1944 r. wszystkich odznaczeń wojskowych w PSZ na Zachodzie nadano 34 751²⁸.

Polityka odznaczeniowa zmieniła się diametralnie po bitwie o Monte Cassino i walkach na froncie zachodnim. Pojawił się wówczas Krzyż Pamiątkowy Monte Cassino – nowe odznaczenie, przeznaczone głównie dla żołnierzy 2. KP, mające charakter pamiątkowy. Został on wprowadzony na mocy rozkazu NW 26 lipca 1944 r. i zatwierdzony przez NW w dekrete z 20 listopada tego roku²⁹. W tym ostatnim dokumencie napisano: „Zatwierdzam odznakę pamiątkową dla żołnierzy 2. Korpusu pod nazwą »Krzyż Pamiątkowy ‘Monte Cassino’« oraz regulamin tej odznaki”. Mimo nazwania go odznaką pamiątkową, było to *de facto* odznaczenie państwowe władz polskich na uchodźstwie³⁰.

Dekorowanie wspomnianym krzyżem – po raz pierwszy w dziejach PSZ na Zachodzie – z założenia miało być masowe. W praktyce otrzymali go niemal wszyscy żołnierze korpusu gen. Andersa. Na przykład na 100 ochotniczek z Pomocniczej Służby Wojskowej Kobiet, biorących udział w kampanii włoskiej, udekorowano 95. Nazwa odznaczenia

²⁶ Nazwisk, jak pisano w dokumencie, „nie podano”. IPMS, Sztab NW i Ministerstwo Spraw Wojskowych / Ministerstwo Obrony Narodowej; Referat odznaczeń Gabinetu NW, sygn. A. XII.85/179, Zestawienie nadanych odznaczeń bojowych do dnia 31 XII 1944 r., Londyn b.d.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Dziennik Rozkazów NW i Ministra Obrony Narodowej 1944, nr 5, poz. 64.

³⁰ O Krzyżu zob. J. Murgrabia, *Symbole wojskowe PSZ na Zachodzie 1939–1946*, Warszawa: 1990, s. 79–80; R. Stolarski, M. Wroński, *Krzyż Pamiątkowy Monte Cassino*, Tarnowskie Góry 2001; K. Filipow, *Order i odznaczenia władz polskich...*, s. 163; *idem*, *Krzyż Monte Cassino...*, s. 207–243.

była umowna, ponieważ odznaczono nim także uczestników walk o Piedimonte i Passo Corno, toczonych od 12 do 31 maja 1944 r. Na baretkę krzyża nakładano wytłoczony w metalu napis: „MONTE CASSINO”. W sumie wyróżniono 48 608 żołnierzy (z różnych przyczyn cofnięto 27 wniosków). Kolejne numery nadań krzyża, wzorowanego na krzyżu benedyktyńskim, odpowiadały przydziałom jednostek 2. KP³¹.

Zakończenie działań wojennych w Europie zmieniło nastawienie władz wojskowych do nagradzania za zasługi wojenne i cywilne czasów wojny, wymuszając uhonorowanie kolejnych żołnierzy oraz sojuszników alianckich. Równocześnie sytuację władz polskich utrudniało cofnięcie uznania rządowi RP na uchodźstwie oraz stopniowe rozwiązywanie jednostek PSZ, stacjonujących we Włoszech, Wielkiej Brytanii oraz okupujących tereny w zachodniej części Niemiec.

W Londynie, w referacie odznaczeń Gabinetu NW, gen. Tadeusza Bora-Komorowskiego, 6 czerwca 1945 r. sporządzono zestawienie (do 1 czerwca tego roku) nadań najwyższego orderu bojowego Rzeczypospolitej za czas wojny³².

Tabela 3. Zestawienie nadanych orderów wojennych VM klasami (do 1 czerwca 1945 r.)

Wielkie Jednostki	Klasa III	Klasa IV	Klasa V	Uwagi
2. KP	1	28	1009	
1 DPanc.	1	5	226	
1. SBS	–	–	11	
Armia Krajowa	–	22	616	
Różni	–	11	249	1. DGren., 2. DSP, 10. BKPanc., 6. [sic!] SBSK, SBSP, oddziały specjalne
Marynarka Wojenna	–	–	47	
Lotnictwo	–	6	1018	
Cudzoziemcy	–	–	54	
RAZEM	2	72	3230	

Źródło: IPMS, Sztab NW i Ministerstwo Spraw Wojskowych / Ministerstwo Obrony Narodowej, Referat odznaczeń Gabinetu NW, sygn. A. XII.85/179, Zestawienie Ord. Woj. „Virtuti Militari” kl[asami] do dnia 1 VI 1945 r., Londyn, 6 VI 1945 r.

³¹ K. Filipow, *Krzyż Monte Cassino...*, s. 210; IPMS, Sztab NW i Ministerstwo Spraw Wojskowych / Ministerstwo Obrony Narodowej, Referat odznaczeń Gabinetu NW, sygn. A. XII.85/213, *Krzyż Pamiątkowy Monte Cassino – rozkazy ogólne (1944–1948); Krzyż Pamiątkowy Monte Cassino – przydział krzyży, „W Polu”, 3 II 1945 r.*

³² IPMS, Sztab NW i Ministerstwo Spraw Wojskowych / Ministerstwo Obrony Narodowej, Referat odznaczeń Gabinetu NW, sygn. A. XII.85/179, Zestawienie Ord. Woj. „Virtuti Militari” kl[asami] do dnia 1 VI 1945 r., Londyn, 6 VI 1945 r.

W tabeli można wyodrębnić cztery grupy odznaczonych: wojska lądowe (w tym Armię Krajową), Marynarkę Wojenną, lotnictwo i cudzoziemców. W grupie nazwanej „różni” umieszczono jednostki nieistniejące w momencie sporządzania zestawienia, które wzięły udział w kampaniach norweskiej i francuskiej 1940 r. oraz oddziały specjalne.

Jeśli chodzi o liczbę odznaczonych, w wojskach lądowych dominował 2. KP. Z niezrozumiałych przyczyn pomniejszono liczbę nadań dla żołnierzy Armii Krajowej w stosunku do danych z końca 1944 r. Zupełnie oczywiste były relatywnie liczne nadania orderu w PSP. Decydował o nich charakter walk i osiągnięcia lotników³³. Na ich tle niedoceniana była Marynarka Wojenna (w zestawieniu nie uwzględniono PMH). Odznaczonych cudzoziemców wymieniono bez podania narodowości.

Tabela 4. Zestawienie nadanych VM klasy V do dnia 30 września 1945 r.

	Nadanych	w tym poległych	cudzoziemców	razem
1. DGren.	111	55		
2. DSP	31	6		
SBSP	37	14		
10. BKPanc.	15	4		
6. [sic!] SBSK	33	7		
2. KP	1311	250		
1. DPanc.	349	45		
1. SBS	11	1		
Lotnicy	1108	17		
Marynarka Wojenna	48	7		
Różni	24	11		
AK	610			
RAZEM	3688	414	60	3748

Źródło: IPMS: sygn. A.XII.85/179, Zestawienie Ord. Woj. „Virtuti Militari” klasy V do dnia 30 IX 1945 r., Londyn, b.d. (należy zauważyć, że niektóre dane liczbowe różnią się od wcześniejszego zestawienia).

Powyższa tabela pokazuje, jak w ciągu lata 1945 r. zmieniała się grupa odznaczonych Krzyżem Srebrnym VM. Wzrosła w niej liczba żołnierzy WJ, w tym 2. KP, oraz lotnictwa. W zestawieniu zaznaczono, że mówiąc o nadaniach pośmiertnych, podano „faktycznie odznaczonych poległych, nie wliczając w to tych, którzy polegli po ich odznaczeniu”.

³³ Ostatecznie przyznano im 8 Krzyży Złotych i 1132 Srebrne, J. Zieliński, *Symbolika Polskiego Lotnictwa Wojskowego*, Warszawa 2012, s. 126.

Wzrosła także liczba cudzoziemców. Po 30 września 1945 r. do tych ostatnich doszło jeszcze pięciu Włochów, ośmiu Amerykanów i Francuz.

Na podstawie danych, zebranych przez mjr. obs. Wacława Alfreda Waltera z Gabinetu NW, wyliczono procentowe wyszczególnienie przyznanych orderów i odznaczeń³⁴. Porównano 2. KP, 1. DPanc. i 1. SBS, zestawiając w liczbach i procentach średnie stany osobowe i straty w stosunku do nadań. Wzięto więc pod uwagę WJ, które wzięły udział w walkach na froncie zachodnim w 1944 i 1945 r. Uwzględniono VM, KW i KZzM. Zestawienie to daje ciekawy obraz polityki orderowej władz wojskowych wobec walczących żołnierzy.

Tabela 5. Zestawienie procentowe nadanych odznaczeń

Wielkie Jednostki	2. KP	1. DPanc.	1. SBS
Średni stan	50 tys.	15 tys.	3500
Straty	11 198	4666	381
Nadano: VM	1260	330	12
Nadano: KW	11 365	3211	153
Nadano: KZzM	7522	950	18
Procent do strat „VM”	11,4 proc.	7,0 proc.	3,1 proc.
Procent do strat KW	101,5 proc.	68,8 proc.	40 proc.
Procent do strat KZzM	67,2 proc.	20,3 proc.	4,7 proc.
Procent do stanów „VM”	2,5 proc.	2,2 proc.	0,34 proc.
Procent do stanów KW	22,7 proc.	21,4 proc.	4,3 proc.
Procent do stanów KZzM	15,0 proc.	6,3 proc.	0,5 proc.

Źródło: IPMS, sygn. A.XII.85/179, Zestawienie procentowe nadanych odznaczeń, Londyn b.d.

W powyższym wykazie widać wyraźne faworyzowanie 2. KP kosztem żołnierzy pozostałych WJ. Skromną ilość nadanych VM miały rekompensować KW oraz – w mniejszym stopniu – KZzM. Wyraźnie nie doceniano 1. SBS. Niewątpliwie wpływ na to miało stanowisko Brytyjczyków, zwłaszcza gen. Fredericka Browninga, obwiniających gen. Sosabowskiego i żołnierzy brygady o fiasko operacji „Market-Garden”.

Wynikiem powstania tego zestawienia było przygotowanie w Sztapie NW propozycji wyrównania liczby odznaczeń w poszczególnych rodzajach sił zbrojnych i WJ. Major Walter proponował, aby przyznać 1400 KZzM dla 1. DPanc., a w 1. SBS zwiększyć liczbę nadań tych krzyży do 75, „odliczając wnioski, które ostatnio wpłynęły do Gabinetu NW”³⁵.

³⁴ IPMS, Sztap NW i Ministerstwo Spraw Wojskowych / Ministerstwo Obrony Narodowej, Referat odznaczeń Gabinetu NW, sygn. A. XII.85/179, Zestawienie Ord. Woj. „Virtuti Militari” kl[asami] do dnia 1 VI 1945 r., Londyn, 6 VI 1945 r.

³⁵ *Ibidem*, Notatka mjr. Waltera, Londyn, 6 IX 1945 r.

Wspomniany oficer podkreślał: „Kalkulacja nie odbiega daleko od ilości nadanych odznaczeń w wojsku lądowym. Natomiast jest ogromna różnica w odznaczeniach – zwłaszcza w Marynarce Wojennej”. Sugerował, że wobec zróżnicowania polityki nadań, „przydział kontyngentu odznaczeń wyrównawczych wydaje się niepraktyczny. Natomiast uważam, że należałoby zawiadomić Szefa Kier. Mar. Woj. i Dcy Sił Powietrznych, że mogą do pewnego terminu przedstawić wnioski o nad[ania] KW i K.Z. z Miecz[ami] dla tych żołnierzy, którzy z jakichkolwiek powodów nie zostali do tej pory przedstawieni, a posiadają warunki do otrzymania odznaczenia”³⁶.

W ślad za tym przygotowano dla gen. Bora-Komorowskiego projekt pisma do prezydenta Raczkiewicza o wyrównanie odznaczeń poprzez zarządzenie. Poza lotnictwem i marynarką wojenną proponowano: „1. Dywizja Panc.[erna] przedstawi wnioski wyrównawcze na Krzyże Zasł.[ugi] z Mieczami do wysokości 1700 odznaczeń (10 Złotych, 170 Srebrnych, 1520 Brązowych)”³⁷.

Do tego dołączona była notatka o KW i KZzM. Major Walter dobitnie stwierdzał, że „ilość nadanych K.W. w poszcz.[ególnych] W.J. różni się b. mało przy zastosowaniu procentu nadanych K.W. w 2 Korpusie”³⁸. Natomiast odmiennie przedstawiało się to w przypadkach odznaczeń KZzM.

Oficer wyliczał, że 2. KP za 15 miesięcy walk otrzymał 27,83 proc. odznaczeń, a zatem 1 DPanc. za 9 miesięcy walk powinna otrzymać 2511 KZzM. Brał też pod uwagę procentowo wyższe straty dywizji (828 zabitych) od 2. KP, w stosunku jedno odznaczenie na pięć. Miało to przynieść dodatkowo 166 odznaczeń pancerniakom. Wedle jego żmudnych wyliczeń „Dywizja Pancerna powinna zatem otrzymać – 2677 odzn[aczeń], odliczając nadane do tej pory 950 [odznaczeń]. Pozostaje do wyrównania 1727 odzn[aczeń]”³⁹.

Według autora dokumentu osobno należałoby potraktować marynarkę wojenną i lotnictwo, gdyż – w porównaniu do wyliczonych procentów 2. KP – liczba wyróżnionych była relatywnie duża. Major Walter przypominał, że wymienione rodzaje sił zbrojnych „stosowały w czasie tej wojny inne kryteria przy nadawaniu”. Dlatego proponował nieprzyznawanie kontyngentu, lecz przyznanie dodatkowo odznaczeń tym, którzy ich nie dostali, ale spełniali kryteria do wyróżnienia.

W 1. SBS, uwzględniając procenty 2. KP, powinno się dodatkowo nadać 12 KZzM. Major Walter zaznaczał jednak, że brygada ostatnio „przedstawiła 25 wniosków, które zostały przez Nacz. Wodza zaopiniowane dodatnio”⁴⁰.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*, Projekt mjr. Waltera Naczelnemu Wodzowi do Prezydenta RP, Londyn, 14 IX 1945 r.

³⁸ *Ibidem*, Notatka mjr. Waltera: wyrównanie odznaczeń, Londyn, 14 IX 1945 r.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

Generał Bór-Komorowski wypowiedział się w tej sprawie pozytywnie i powiadomił o tym zainteresowanych dowódców WJ. Podkreślił też wyraźnie: „Przedstawienie tych wniosków zakończy przyznawanie odznaczeń za okres walk 1940–1945”⁴¹.

W powyższych zestawieniach nie uwzględniono marynarzy PMH, co prawdopodobnie było związane z faktem, że wnioski o ich odznaczenia były składane do NW poprzez Ministerstwo Przemysłu, Handlu i Żeglugi w Dziale Spraw Morskich. Czynił to inspektor załogowy, którym był wówczas Leonard Możdżeński.

Widać więc, że nagradzanie żołnierzy PSZ sprawiało władzom wojskowym wiele problemów, a zakończenie wojny nie wpłynęło korzystnie na prowadzenie racjonalnej polityki w tym zakresie.

Do dyspozycji NW i władz wojskowych oraz prezydenta RP na uchodźstwie pozostawały jeszcze ordery i odznaczenia cywilne, którymi można było wyróżniać także żołnierzy PSZ. Korzystano z tej możliwości, gdy należało kogoś uhonorować za działalność na rzecz Polski, niezwiązaną z zasługami poniesionymi na polu walki. Nadań tych nie było wiele. Nie wykazywano ich w zestawieniach i raportach NW i ministerstwa, gdyż nie decydowały o nich władze wojskowe, lecz prezydent.

W latach 1939–1943 najczęściej wyróżniano żołnierzy PSZ Krzyżem Zasługi. W lotnictwie do 1942 r. odnotować można, za Dziennikiem Personalnym, nadanie 2 Złotych Krzyży Zasługi, 87 Srebrnych po raz pierwszy, 5 Srebrnych po raz drugi, 174 Brązowych po raz pierwszy i 5 po raz drugi. Przyznał je prezydent Raczkiewicz⁴². W ten sposób lotnicy zdominowali nadania tych odznaczeń w wojsku. Otrzymywali je przede wszystkim członkowie personelu naziemnego PSP, niebiorący udziału w walkach.

W wojskach lądowych do 1943 r. nadano 13 Srebrnych Krzyży Zasługi i 27 Brązowych (po raz pierwszy). W Oddziale II Sztabu Głównego (wywiad) udekorowano w 1942 r. jedną osobę Srebrnym Krzyżem Zasługi.

Ogółem więc do 1943 r. wręczono 2 Krzyże Złote, 98 Srebrnych jednokrotnie i 5 dwukrotnie, a także 201 Brązowych jednokrotnie i 5 dwukrotnie. W tym czasie prezydent ani razu nie nadał tego odznaczenia po raz trzeci ani czwarty⁴³.

Najbardziej znanym wyróżnieniem cywilnym, przyznanym żołnierzowi, jest dekoracja trumny gen. Sikorskiego po jego tragicznej śmierci w Gibraltarze. 14 lipca 1943 r. prezydent odznaczył go pośmiertnie Orderem Orła Białego⁴⁴.

⁴¹ *Ibidem*, Naczelny Wódz wg rozdzielnika o wyrównaniu nadanych odznaczeń, Londyn, 27 IX 1945 r.

⁴² *Ibidem*, Zestawienie liczbowe nadanych „Krzyży Zasługi” żołnierzom W.P., Londyn b.d.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Dziennik Ustaw RP nr 8 z 9 sierpnia 1943 r.; szczegółowo, zob. K. Filipow, *Order Orła Białego 1705–2005*, Białystok 2005, s. 180–181; *idem*, *Wskrzeszenie Orderu Orła Białego w Odrodzonej Rzeczypospolitej – Za Ojczyznę i Naród* [w:] *Za Ojczyznę i Naród. 300 lat Orderu Orła Białego*, red. M. Męclewska et al., Warszawa 2005, s. 450–451.

Po 8 maja 1945 r. także nadawano cywilne ordery i odznaczenia żołnierzom, którzy nie otrzymali ich w czasie wojny. Wyróżniano ich Orderem Odrodzenia Polski i Krzyżem Zasługi. W 1947 r. postanowiono ustanowić kontyngent tych odznaczeń, który „powinien być jednak niski i uwzględnione mogą być tylko wyjątkowe zasługi. Np. – Ord. Polonia Restituta mogą otrzymać tylko oficerowie, którzy nie otrzymali żadnego odznaczenia w tej wojnie”. W ramach tego w WJ i PMW przyznano: Polonia Restituta – 1 Krzyż Oficerski (kl. IV), 3 Krzyże Kawalerskie (kl. V) oraz Krzyże Zasługi – 10 Złotych, 15 Srebrnych i 40 Brązowych. Zastrzegano „[ś]cisłe przestrzeganie terminu zamknięcia odznaczeń, tj. z dniem 1 XII 1947 r.”⁴⁵ Sprawę nadań orderów i odznaczeń cywilnych żołnierzom zamknięto bowiem w 1947 r., wraz z rozwiązaniem PSZ.

Inaczej potraktowano dekoracje Medalem za Ratowanie Ginących, które nadawał minister spraw wewnętrznych. W II Rzeczypospolitej było to jedno z najbardziej elitarnych odznaczeń⁴⁶. W PSZ na Zachodzie nadano osiem tych wyróżnień, w tym sześć żołnierzom polskim i dwa brytyjskim⁴⁷. Wśród odznaczonych był szer. Antoni Osiński z polskiej eskadry balonowej za „uratowanie [...] dwóch tonących w kanale Forth and Clyde w Szkocji” w 1942 r. Później medal nadano młodszemu oficerom: ppor. Julianowi Gębołysiowi, ppor. Wiktorowi Marianowi Borzemskiemu, ppor. Januszowi Buraczewskiemu i ppor. Andrzejowi Leszkowi Świątkowskiemu. Trzej ostatni, spadochroniarze, odznaczeni zostali w 1942 r. „za zorganizowanie samorzutnie ekspedycji ratunkowej w styczniu 1941 r. i uratowanie życia dwóm oficerom brytyjskim, zabłąkanym w górach”. Ostatnim z odznaczonych w PSZ na Zachodzie był spadochroniarz, strz. Leon Henryk Puchała. Medal przyznano mu „za ratowanie tonącego kaprała armii brytyjskiej George[’a] Mitchell[a]”.

Na początku 1943 r. medalem odznaczono także dwóch Brytyjczyków: sgt. James’a Twinna i cpl. George’a Mitchella, przydzielonych do Depot Company nr 6 Traning Battalion Royal Engineers (Kompanii Magazynowej nr 6 Batalionu Szkoleniowego Królewskich Inżynierów) w szkockim Elgin. Odznaczono ich za „[u]ratowanie podczas ćwiczeń pionierskich w Elgin polskiego żołnierza przed utonięciem”⁴⁸. Jak widać, w PSZ dekoracje tym odznaczeniem należały do wyjątkowych.

Zakończenie wojny skłoniło władze wojskowe do poszukiwania form upamiętnienia wkładu żołnierzy polskich w sześćioletnie zmagania militarne. Już w 1944 r., przy oka-

⁴⁵ IPMS, Protokoły posiedzeń Kapituły Virtuti Militari nr 25–29 (1947–1948), sygn. A.XII.77/31, Załącznik do protokołu nr 29 z posiedzenia Kapituły Orderu Wojennego Virtuti Militari ze sprawozdaniem referatu odznaczeń, Londyn, 17 XII 1947 r.

⁴⁶ Do końca 1938 r. nadano 1735 medali, K. Filipow, *Ordery i odznaczenia II Rzeczypospolitej 1919–1939* [w:] *Blask orderów...*, s. 70; szczegółowo: idem, „Zasłużdze Rzeczypospolitej”. *Ordery, odznaczenia, odznaki honorowe i pamiątkowe II Rzeczypospolitej 1919–1939*, Warszawa 2019, s. 157–159.

⁴⁷ K. de Berg, *Medal za Ratowanie Ginących w drugiej wojnie światowej*, „Materiały. Dokumenty. Archiwalia. Studia”, Londyn 2019, z. 18.

⁴⁸ *Ibidem*, szczegółowe dane osobowe dekorowanych, s. 11–46.

zji projektowanego Morskiego i Lotniczego KW, dyskutowano o wprowadzeniu nowego Medalu Wojska. Pomysł ten spotkał się z dosyć silnym oporem poszczególnych ministerstw, które w większości wydały negatywne opinie na jego temat. Minister sprawiedliwości prof. Wacław Komarnicki 27 lipca 1944 r. stwierdził: „Argument, że w Siłach Zbrojnych państw obcych są odznaczenia odrębne, nie jest dostatecznie przekonujący. Wolno nam mieć swoje własne tradycje i nie kopiować w każdym szczególe nawet najlepszych przyjaciół”⁴⁹. Ostatecznie nic z tego nie wyszło, a ustanowienie Medalu Wojska odłożono *ad acta*.

Powrócono do tego pomysłu w roku następnym. 3 lipca 1945 r., na mocy dekretów prezydenta, stworzono nowe odznaczenia, przyznawane żołnierzom PSZ wszystkich rodzajów sił zbrojnych. Były to: Medal Wojska (przeznaczony dla żołnierzy wojsk lądowych), Medal Lotniczy (dla PSP), Medal Morski (dla PMW) i Medal Morski Polskiej Marynarki Handlowej (dla PMH)⁵⁰. Były one wzorowane na Medalu Pamiątkowym za Wojnę 1918–1921 z okresu międzywojennego. Miały być nadawane wszystkim żołnierzom PSZ na Zachodzie za czyny przynoszące szczególne korzyści w czasie wojny, wykraczające poza normalne obowiązki, względnie za szczególnie sumienną służbę w latach 1939–1945. Aby otrzymać któryś z nich, należało spełniać kryterium od sześciu miesięcy do roku służby, której okres liczony był od 1 września 1939 r. Każdy mógł być nadany czterokrotnie⁵¹. W przeciwieństwie do odznaczeń bojowych, nowe medale miały być traktowane jako pamiątkowe i – w związku z tym – przyznawane masowo. Dotyczyło to zwłaszcza Medalu Wojska, przeznaczonego dla najliczniejszego rodzaju sił zbrojnych. W związku z tym prezydent upoważnił do nadawania go następujące osoby: szefa Sztabu Głównego (w centralnych władzach), dowódców 1. i 2. Korpusu (ich podkomendnym) oraz dowódcę Jednostek Wojska Polskiego na Środkowym Wschodzie (wedle przydziału żołnierzy).

Masowy charakter nowych odznaczeń rodził wiele problemów, które należało rozwiązać w miarę szybko. Po ustanowieniu medali długo trwała debata, komu i za co mają być przyznawane. Problemem było uwzględnienie jeńców wojennych, wyzwolonych z obozów i włączonych do 2. KP i 1. DPanc. Zastanawiano się, czy i jak uwzględniać żołnierzy 2. DSP, internowanych w Szwajcarii, a także żołnierzy podziemia z Polskiej Organizacji Walki o Niepodległość „Monika” (POWN) we Francji. Pojawiły się także problemy

⁴⁹ IPMS, Korespondencja dotycząca projektów, statutów, Medali Wojska, Morskiego i Lotniczego i za kampanię polską (1945–1946), sygn. A.XII.85/192, Pismo W. Komarnickiego, ministra sprawiedliwości do ministra obrony narodowej, Londyn, 27 VII 1944 r., s. 2.

⁵⁰ Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o Medalu Wojska, Dziennik Ustaw RP nr 9 z 4 VII 1945 r., poz. 29, s. 68; Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o Medalu Lotniczym, *ibidem*, poz. 27, s. 66; Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o Medalu Morskim, *ibidem*, poz. 28, s. 67; Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o Medalu Morskim Polskiej Marynarki Handlowej, *ibidem*, poz. 30, s. 69.

⁵¹ Szczegółowo o medalach: K. Filipow, *Ordery i odznaczenia II Rzeczypospolitej 1919–1939* [w:] *Blask orderów...*, s. 165–171; J. Murgrabia, *Ordery i odznaczenia PSZ na Zachodzie*, „Muzeumnictwo Wojskowe” 1995, t. VII, s. 352–354.

administracyjne i materiałowe, związane z zamówieniami na wykonanie odznaczeń i druk legitymacji do nich. Jednak ostatecznie nagradzano żołnierzy tymi medalami.

W PSZ na Zachodzie nadano ok. 2500 Medali Morskich, 1050 Medali Morskich Polskiej Marynarki Handlowej i 19 278 Medali Lotniczych⁵². Ponieważ uprawniono kilku dowódców do przyznawania Medalu Wojska i nie prowadzono jednolitej ewidencji ich nadawania, nie można ustalić, ilu żołnierzy zostało nimi udekorowanych. Na przykład wiadomo, że w 1. DPanc. było ich 12 336. Przyjmuje się, że w PSZ nadano 171 220 tych odznaczeń⁵³. Według wykładni gen. Kopańskiego, wówczas szefa Sztabu NW, mimo ich pamiątkowego charakteru, należało je traktować jako medale wojskowe.

Pomimo wysiłków władz PSZ, sprawa orderów i odznaczeń za okres wojny wciąż pozostawała nie do końca załatwiona. Nie rozpatrzono wszystkich wniosków o ich nadanie za kampanię wrześniową, konspirację w kraju (AK) i na terenach państw okupowanych, a także dla jeńców wojennych i internowanych. Szczególnie ważna, z punktu widzenia polityki zagranicznej rządu, była sprawa wyróżniania cudzoziemców. Wedle zasad, przyjętych jeszcze przez gen. Sikorskiego, zamierzano ich nagradzać, szczególnie wyższymi klasami VM, po zakończeniu wojny.

Wraz z likwidacją PSZ i przekształceniu 2. KP w Polski Korpus Przysposobienia i Rozmieszczenia sprawę dekoracji przejęła Główna Komisja Likwidacyjna PSZ – Wydział Odznaczeń.

Tabela 6. Zestawienie nadanych odznaczeń bojowych do dnia 30 września 1947 r.

Kampanie	Nazwa WJ	Order Wojenny VM klasy				Krzyż Walecznych	Krzyż Zasługi z Mieczami		
		II	III	IV	V		Zł.	Sr.	Br.
Norweska 1940	1.SBSP	–	–	1	37	435	–	–	–
Francuska 1940	a) 1. DGren.	–	–	5	111	1369	–	–	–
	b) 2. DSP	–	–	1	31	700	–	–	–
	c) 10. BK Panc.	–	–	1	15	155	–	–	–
	d) Lotnictwo	–	–	–	4	31	–	–	–
Walki w Afryce Pn. 1940–1942	6. [sic!] SBSK	–	–	1	33	782	–	–	–

⁵² K. Filipow, *Ordery i odznaczenia II Rzeczypospolitej 1919–1939* [w:] *Blask orderów...*, s. 165–171; S.M. Piaskowski, *Okręty Rzeczypospolitej Polskiej 1920–1946*, New York 1981, s. 129; J. Zieliński, *Symbolika...*, s. 133; liczba medali w lotnictwie budzi kontrowersje, jednak została przyjęta za informacją podaną przez sekretarza generalnego Stowarzyszenia Lotników Polskich w Wielkiej Brytanii Tadeusza Krzystka (10 IX 1996 r.). W tej liczbie niewątpliwie mieszczą się nadania po rozwiązaniu PSZ na Zachodzie.

⁵³ Za Z. Puchalski, *Dzieje polskich znaków zaszczytnych*, Warszawa 2000, s. 229.

Operacje z terenu W. Brytanii 1941–1945	a) PMW	–	–	1	48	1301	2	11	50
	b) PMH	–	–	–	1	58	1	2	3
	c) Lotnictwo	–	–	7	1116	7122	26	122	79
	d) 1. S.Bryg. Strzelców	–	–	–	–	–	4	14	59
	e) 1. SBS	–	–	–	–	–	8	18	30
Francuska 1944–1945	a) 1. DPanc.	–	1	6	349	3437	63	297	2031
	b) 1. SBS	–	–	–	11	219	1	48	74
Włoska 1944– 1945	2. KP	1	3	42	1312	17 281	362	2774	16 145
Operacje na terenach okupowanych	a) Różni	–	–	1	22	123	191	233	256
	b) POWN	–	–	–	34	239	36	201	318
Akcja na terenie Kraju 1939–1944	Armia Krajowa	1	1	25	615	5140	200	500	800
Cudzoziemcy:		–	–	–	31	233	19	13	18
Anglicy		–	–	–	15	69	54	21	22
Amerykanie		–	–	–	19	168	115	243	66
Francuzi		–	–	–	6	132	17	53	106
Włosi		–	–	–	1	–	1	1	–
Norwegowie		–	–	–	3	4	1	2	5
Holendrzy		–	–	–	1	–	–	–	–
Chińczycy		–	–	–	–	89	–	–	–
Czesi		–	–	–	–	2	–	–	–
Australijczycy		–	–	–	–	17	2	32	18
Belgowie		–	–	–	2	2	1	1	–
Kanadyjczycy		–	–	–	–	–	–	5	–
Węgrzy		–	–	–	–	1	–	–	–
Jugosłowianie		–	–	–	–	–	–	–	–
RAZEM		2	5	91	3817	39 109	1104	4591	20 080
Kampania wrześniowa 1939		–	–	4	7	194	2	2	1
a) PMW		–	–	1	38	408	1	8	33
b) Lotnictwo		–	2	36	255	–	–	–	–
c) Wojsko Lądowe		–	–	–	–	–	–	–	–
RAZEM		–	2	41	300	602	3	10	34
Ogółem nadano za wojnę 1939– 1945		2	7	132	4117	39 711	1107	4601	20 114
Odnaczonych	69 790								

Źródło: IPMS, Sztab NW i Ministerstwo Spraw Wojskowych / Ministerstwo Obrony Narodowej, Referat odnaczeń Gabinetu NW, sygn. A. XII.85/179, Zestawienie nadanych odnaczeń bojowych do dnia 30 IX 1947 r., Londyn b.d.

Jeśli chodzi o kampanię wrześniową 1939 r., przyznano za nią – w marynarce, lotnictwie i wojskach lądowych – 343 VM (2 Krzyże Komandorskie, 41 Złoty, 300 Srebrnych), 602 KW oraz 47 KZzM (3 Złote, 10 Srebrnych i 34 Brązowe).

Zdecydowana większość odznaczeń przypadła za walki toczone na różnych frontach od 1940 do 1945 r. Za kampanię norweską żołnierzom 1. SBSP przyznano 38 VM klas IV–V i 435 KW. Za francuską 1940 r. 568 ludzi udekorowano VM, a 2255 – KW. Za walki pustynne i o Tobruk odznaczono 34 kawalerów VM (klasy IV–V) i 782 żołnierzy KW. Nadano także 133 KZzM trzech stopni spadochroniarzom i grenadierom za operacje z terenu Wysp Brytyjskich.

Najwięcej orderów i odznaczeń przypadło żołnierzom 2. KP za kampanię włoską. Otrzymali 1358 VM od Krzyża Komandorskiego po Srebrny, 17 281 KW oraz 19 251 KZzM trzech stopni. Walki lądowe w Europie Północno-Zachodniej w okresie 1944–1945 poskutkowały 367 VM, od Kawalerskiego do Srebrnego, a także 3656 KW i 2514 KZzM.

Doceniono marynarzy i lotników, nadając im 1173 VM ostatnich dwóch klas, 8841 KW i 296 KZzM trzech stopni.

Żołnierzom ZWZ-AK za akcje w kraju nadano 642 VM klas II–V, 5140 KW i 1500 KZzM (trzech stopni). W przypadku tych ostatnich odznaczeń oznaczało to jedynie kontyngent przydzielony dowódcy AK. W momencie powstania zestawienia jego weryfikacja wciąż trwała. Jeśli chodzi o działania w innych krajach okupowanych, w tym POWN, nadano 57 VM, 362 KW oraz 1235 KZzM (trzech stopni).

Po wojnie zwiększono liczbę dekoracji cudzoziemców, którym nadano w sumie 82 Krzyże Srebrne VM, 722 KW i 882 KZzM.

W sumie, za walki od 1940 do 1945 r. żołnierze polscy oraz sprzymierzeni otrzymali 3915 VM (2 Krzyże Komandorskie, 5 Kawalerskich, 91 Złoty i 3817 Srebrnych), a ponadto 39 109 KW i 25 775 KZzM, w tym 1104 Złote, 4591 Srebrnych i 20 080 Brązowych⁵⁴.

Ostatecznie władze polskie na uchodźstwie nadały 69 790 orderów i odznaczeń bojowych za wojnę lat 1939–1945. Zaznaczyć jednak trzeba, że już po likwidacji PSZ na Zachodzie w 1947 r., do końca kwietnia 1948 r. doszły kolejne wnioski w sprawie odznaczeń i w związku z tym dokonano następnych nadań.

Za kampanię wrześniową w wojskach lądowych grono wyróżnionych powiększyło się o siedem osób odznaczonych Złotym Krzyżem VM (do 43) i 205 – Srebrnym Krzyżem tego orderu (do 460), 769⁵⁵ – KW (do 1371). Bez zmian pozostawała liczba żołnierzy odznaczonych KZzM (3 Krzyże Złote, 10 Srebrnych i 34 Brązowe).

⁵⁴ IPMS, Sztab NW i Ministerstwo Spraw Wojskowych / Ministerstwo Obrony Narodowej, Referat odznaczeń Gabinetu NW, sygn. A. XII.85/179, Zestawienie nadanych odznaczeń bojowych do dnia 30 IX 1947 r., Londyn b.d.

⁵⁵ *Ibidem*. Nadania KW to była tylko pierwsza część. Reszta ich oraz medali miała dopiero wpłynąć z powołanych w tym celu komisji. Za wrzesień 1939 r. do rozpatrywania wniosków powołano komisję pod kierownictwem gen. Tadeusza Piskora.

W 2. KP przybyły 24 VM kl. V oraz 167 KW. W 1. DPanc. przyznano 1 KW i 1 Srebrny KZzM⁵⁶. Pozostałe przydziały – za kampanie norweską, francuskie z lat 1940 i 1944–1945, walki w Afryce Północnej oraz operacje z terenu Wielkiej Brytanii – pozostały bez zmian.

Jeśli chodzi o operacje na terenach okupowanych, jednego żołnierza POWN we Francji udekorowano Krzyżem Srebrnym VM, a dziewięciu innych – KW. Już po wojnie wręczono tej grupie weteranów także KZzM: 9 Złotych, 17 Srebrnych i 37 Brązowych. Dodatkowo wyróżniono tymi krzyżami (3 Srebrne i 24 Brązowe) żołnierzy POWN „Monika” we Francji.

Łącznie w tym czasie nadano: 1 Krzyż Komandorski VM, 4 Kawalerskie, 1 Złoty (do 92) i 49 Srebrnych (do 3866). Do tego doszło 39 649 KW i 26 967 KZzM (1155 Złotych, 4745 Srebrnych i 21 067 Brązowych)⁵⁷. Ostatecznie za wojnę lat 1939–1945 w PSZ na Zachodzie przyznano 72 508 orderów i odznaczeń bojowych, wyłącznie VM, KW i KZzM.

W rezultacie po rozwiązaniu PSZ na Zachodzie (stan na 30 kwietnia 1948 r.) oficjalnie nadano za czas wojny 1939–1945: 4474 VM (Krzyży Komandorskich 2, Kawalerskich 6, Złotych 140, Srebrnych 4326) oraz 41 020 KW (Złotych 1158, Srebrnych 4755, Brązowych 21 101)⁵⁸.

Nie oddaje to jednak rzeczywistych nadań orderów i odznaczeń. Przykładem mogą być dekoracje marynarzy PMH. Odznaczonych KZzM było w niej o wiele więcej, niż wynika to z oficjalnych danych⁵⁹. Od chwili ustanowienia KZzM w 1942 r. w Marynarce Handlowej przyznano 1 Krzyż Złoty, 3 Srebrne i 3 Brązowe, wszystkie oficerom i marynarzom statku s/s „Narwik”. Do chwili zakończenia wojny było jeszcze 95 nadań (7 Krzyży Złotych, 37 Srebrnych i 51 Brązowych), nieuwzględnionych w oficjalnych danych. Jak podkreślano: „Jest to więc odznaczenie o charakterze odpowiadającym olbrzymiej większości czynów, zasługujących na wyróżnienie w marynarce handlowej. Marynarze z Handlowej przez cały czas wojny pracują w warunkach niebezpieczeństwa i z narażeniem życia. Od ich męstwa zależą losy statku i ładunku lub przewożonych oddziałów wojskowych i przedsięwziętych lądowań. **Stosunkowo jednak rzadko mają oni okazję zadokumentowania swego męstwa z bronią w ręku** [wyróżnienie – K.F.]”⁶⁰.

⁵⁶ *Ibidem*, Zestawienie nadanych odznaczeń bojowych do dnia 30 IV 1948 r., Londyn b.d.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Szczegółowo problem dekoracji marynarzy zob. K. Filipow, *Odznaczenia marynarzy PSZ na Zachodzie (1939–1947)*, „Biuletyn Historyczny Muzeum Marynarki Wojennej” 2025, nr 40 (w druku).

⁶⁰ Lista odznaczonych podana została już latem 1945 r. Zob. A.D., *Krzyż Zasługi z Mieczami dla Polskiej Marynarki Handlowej*, „Polska na Morzach” 1945, nr 27, s. 10–11.

Polityka orderowa władz wojskowych na uchodźstwie ulegała zmianom wraz z udziałem polskiego żołnierza w walkach na wielu frontach. Jak wspomniano wyżej, gen. Sikorski wychodził z założenia, że czas bezpośrednio po przegranej kampanii nie jest odpowiedni do dekorowania jej uczestników i dawał temu wyraz w licznych wystąpieniach. W związku z tym walki w 1939 r., ewakuacja personelu wojskowego do Francji i odtwarzanie sił zbrojnych nie sprzyjały wyróżnianiu żołnierzy.

Stan ten zmieniła dopiero kampania francuska, walki w Afryce Północnej oraz heroizm polskich lotników w bitwie o Anglię. Przebieg wojny na lądzie, morzu i w powietrzu sprzyjał czynom heroicznym, co było widoczne w nadawaniu orderów i odznaczeń bojowych oraz pamiątkowych, zwłaszcza po zakończeniu wojny.

Relatywnie dużo odznaczeń nadawano w PSP. Było to zrozumiałe ze względu na okoliczność, że przez cały czas toczyli walki, a weryfikacja ich wyników była prosta. Gorzej traktowano Marynarkę Wojenną. Ubolewał nad tym NW w piśmie do kanclerza Kapituły VM, gen. Lucjana Żeligowskiego: „Najracjonalniej i najkonsekwentniej sprawa odznaczeń bojowych prowadzona jest w **Marynarce Wojennej** [wyróżnienie w źródle – K.F.]. Warunki jej walki nie ulegają zasadniczym zmianom i jedyną trudność stałą stanowi fakt, że ustawa o Orderze Virtuti Militari była pisana pod kątem wojsk lądowych i z trudnością da się nagiąć [*sic!*] dziś do czynów dokonywanych przez zespoły tak organicznie związane, jak załogi okrętów wojennych”⁶¹. Problem ten oddaje uchwała Kapituły VM z 10 lipca 1944 r. W związku z projektami wprowadzenia nowych odznaczeń w PSZ pisano w niej: „W roku 1939 Marynarka Wojenna daje piękne przykłady bojowego ducha i zaczepności walki z nieprzyjacielem w obronie swoich portów i baz morskich, a następnie niebywale ciężkich przemarszów na połączenie się z Flotą Imperium Brytyjskiego.

Pięć lat nieprzerwanej walki z nieprzyjacielem na rozległych wodach świata daje wielki rozgłos o zasięgu międzynarodowym i zakłada trwałe podwaliny w postaci pięknych bojowych tradycji.

Marynarka Handlowa w tym samym okresie [...], w warunkach bardzo ciężkich prowadzi pracę zaopatrzenia i dostaw. Ponosi duże straty w ludziach i sprzęcie. Ogromem swojej pracy przyczynia się wydatnie do ugruntowania dobrej opinii Polaka, jako marynarza w Zachodniej Rodzinie Narodów Morskich”⁶². Nie przekładało się to jednak na odznaczanie marynarzy obu flot.

⁶¹ IPMS, Kapituła Orderu Virtuti Militari, Teczka kanclerza, korespondencja w sprawach członków (1943–1949), sygn. A.XII.77/38, Referat NW gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego dotyczący nadań Orderu Virtuti Militari, Londyn, 23 X 1943 r.

⁶² IPMS, Sztab NW i Ministerstwo Spraw Wojskowych / Ministerstwo Obrony Narodowej, Referat odznaczeń Gabinetu NW, sygn. A. XII.85/179, Uchwała Kapituły Orderu Wojennego Virtuti Militari w sprawie projektów nowych odznaczeń wojennych, Londyn, 10 VII 1944 r., Dokumentacja podręczna Kapituły.

Natomiast nie szczędzono orderów i odznaczeń bojowych siłom lądowym, dla których m.in. ustanowiono Medal Wojska. Najwięcej VM, KW, KZzM i medali pamiątkowych uzyskali żołnierze 2. KP. Ponadto, ustanowiono dla nich Krzyż Monte Cassino. Jednak niewątpliwie liczba odznaczeń była związana z ofiarami poniesionymi podczas kampanii włoskiej oraz zasługami żołnierzy, odniesionymi w licznych bitwach i potyczkach.

Pamiętano także o aliantach. Nie szafowano dekoracjami wojskowych państw sprzymierzonych, chcąc ich nagradzać po zakończeniu wojny. Jednak nie sprzyjało temu cofnięcie uznania polskiego rządu na uchodźstwie i zdrada Polski przez sojuszników w Teheranie i Jałcie.

Po 1948 r. wszystkie nadania i dekoracje żołnierzy PSZ były przeprowadzane przez działającą w dalszym ciągu Kapitułę VM oraz przez powołane w tym celu komisje, a także prezydenta, Radę Trzech i ministra obrony narodowej rządu polskiego na uchodźstwie, działającego do 1990 r.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie

- A.XII.85, Sztab NW i Ministerstwo Spraw Wojskowych / Ministerstwo Obrony Narodowej; Referat odznaczeń Gabinetu NW.
- A.XII.77, Kapituła Orderu Virtuti Militari.
- A.XII.85/179, Zestawienia odznaczeń Orderu Virtuti Militari, KW oraz Krzyży Zasługi z Mieczami za II wojnę światową (1939–1947).
- A.XII.85/213, Krzyż Pamiątkowy Monte Cassino – rozkazy ogólne (1944–1956).
- A.XII.85/192, Korespondencja dotycząca projektów, statutów, Medali Wojska, Morskiego i Lotniczego i za kampanię polską (1945–1946).
- A.XII.77/31, Protokoły posiedzeń Kapituły Virtuti Militari numer 25–29 (1947–1948).
- A.XII.77/38, Teczka kanclerza, korespondencja w sprawach członków (1943–1949).
- R.82, Rozkazy.

Źródła drukowane

- Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o Medalu Wojska, Dziennik Ustaw RP nr 9 z 4 lipca 1945 r., poz. 29, s. 68.
- Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o Medalu Lotniczym, Dziennik Ustaw RP nr 9 z 4 lipca 1945 r., poz. 27, s. 66.

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o Medalu Morskim, Dziennik Ustaw nr 9 z 4 lipca 1945 r., poz. 28, s. 67.

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o Medalu Morskim Polskiej Marynarki Handlowej, Dziennik Ustaw nr 9 z 4 lipca 1945 r., poz. 30, s. 69.

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 20 października 1942 r. o zmianie ustawy z dnia 23 czerwca 1923 r. o ustanowieniu „Krzyża Zasługi”.

Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej z 1942 r., nr 9, poz. 19.

Dziennik Personalny MON nr 1 z 1 lutego 1943 r.

Dziennik Rozkazów NW i Ministra Obrony Narodowej 1944, nr 5, poz. 64.

Dziennik Ustaw RP nr 8 z 9 sierpnia 1943 r.

Dziennik Ustaw RP nr 9 z 4 lipca 1945 r.

Czasopisma

„W Polu”, 3 II 1945 r.

Wspomnienia

Kopański S., *Wspomnienia wojenne 1939–1946*, Londyn 1961.

Zając J., *W Szkocji i na Środkowym Wschodzie*, Londyn 1967.

Netografia

<https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/tadeusz-salski>, dostęp: 29 VIII 2025 r.

OPRACOWANIA

A.D., *Krzyż Zasługi z Mieczami dla Polskiej Marynarki Handlowej*, „Polska na Morzach” 1945, czerwiec–lipiec, nr 27.

Berg K. de, *Medal za Ratowanie Ginących w drugiej wojnie światowej*, „Materiały. Dokumenty. Archiwalia. Studia”, Londyn 2019, z. 18.

Bończa-Tomaszewski W., *Kodeks orderowy. Przepisy obowiązujące posiadaczy orderów, odznaczeń, medali i odznak*, Warszawa 1939.

Filipow K., *Krzyż Monte Cassino i jego recepcja w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie* [w:] *Monte Cassino. 2 Korpus w bitwie o Monte Cassino – stan badań w 75-lecie bitwy*, red. T. Siewierski, Warszawa–Koszalin 2019 („Monografie Politechniki Koszalińskiej”, nr 365).

Filipow K., *Odznaczenia marynarzy PSZ na Zachodzie (1939–1947)*, „Biuletyn Historyczny Muzeum Marynarki Wojennej” 2025, nr 40 (w druku).

Filipow K., *Order Orła Białego 1705–2005*, Białystok 2005.

- Filipow K., *Order Virtuti Militari 1792–1945*, Warszawa 1990.
- Filipow K., *Ordery i odznaczenia II Rzeczypospolitej 1919–1939* [w:] *Blask orderów. W 100-lecie odzyskania niepodległości*, red. T. Jeziorowski, M. Skotnicki, Warszawa 2019.
- Filipow K., *Ordery i odznaczenia władz polskich na uchodźstwie (1939–1992)* [w:] *Blask orderów. W 100-lecie odzyskania niepodległości*, red. T. Jeziorowski, M. Skotnicki, Warszawa 2019.
- Filipow K., *Wskrzeszenie Orderu Orła Białego w Odrodzonej Rzeczypospolitej – Za Ojczyznę i Naród* [w:] *Za Ojczyznę i Naród. 300 lat Orderu Orła Białego*, red. M. Męclewska et al., Warszawa 2005.
- Filipow K., „Zasłudze Rzeczypospolitej...”. *Ordery, odznaczenia, odznaki honorowe i pamiątkowe II Rzeczypospolitej 1919–1939*, Warszawa 2019.
- Krotke Z., *Polski Krzyż Zasługi 1923–2000. Dzieje i katalog*, Białystok–Lublin 2010.
- Kuczyński S.K., *Herb Warszawy*, Warszawa 1977.
- Murgrabia J., *Ordery i odznaczenia PSZ na Zachodzie*, „Muzealnictwo Wojskowe” 1995, t. 7.
- Murgrabia J., *Symbole wojskowe PSZ na Zachodzie 1939–1946*, Warszawa 1990.
- Piaskowski S.M., *Okręty Rzeczypospolitej Polskiej 1920–1946*, New York 1981.
- Puchalski Z., *Dzieje polskich znaków zaszczytnych*, Warszawa 2000.
- Rudzki C., *Polskie okręty podwodne 1926–1969*, Warszawa 1985.
- Stolarski R., Wroński M., *Krzyż Pamiątkowy Monte Cassino*, Tarnowskie Góry 2001.
- Zieliński J., *Symbolika Polskiego Lotnictwa Wojskowego*, Warszawa 2012.

KRZYSZTOF FILIPOW – prof. nadzw. dr hab., prof. *honoris causa* Centralnoukraińskiego Uniwersytetu Technicznego w mieście Kropivnycki i Uniwersytetu im. G. Skovorody w Perejasławiu (Ukraina). Członek Komisji Historii Wojen i Wojskowości Polskiej Akademii Umiejętności, Komisji Nauk Humanistycznych Polskiej Akademii Nauk Oddział Olsztyn–Białystok. Konsultant zagraniczny Centrum Historii Pieniądza Ukrainy na uniwersytecie w Perejasławiu. Autor publikacji z zakresu nauk pomocniczych, historii wojskowości i historii wojska wydawanych w Polsce i za granicą. Autor monografii polskich orderów, odznaczeń i odznak pułków WP. Wydał dwie syntezy poświęcone falerystyce od XVII do XX w. Autor wielu opracowań i monografii, m.in: *Order Virtuti Militari 1792–1945* (1990), *Order Orła Białego 1705–2005* (2005) oraz „Zasłudze Rzeczypospolitej...”. *Ordery, odznaczenia, odznaki honorowe i pamiątkowe II Rzeczypospolitej 1919–1939* (2019).

KRZYSZTOF FILIPOW – Associate Professor, PhD, DSc, Honoris Causa Professor of the Central Ukrainian Technical University in Kropivnytskyi and the G. Skovoroda University in Pereyaslav, Ukraine. Member of the Commission on War and Military History of the Polish Academy of Arts and Sciences, and the Humanities Commission of the Polish Academy

of Sciences, Olsztyn–Białystok Branch. Foreign consultant to the Centre for the History of Ukrainian Money at the University in Pereyslav. Author of publications on the auxiliary sciences of military history and the history of armed forces, published in Poland and abroad. Author of a monograph on Polish orders, decorations, and regimental insignia of the Polish Army. He has published two syntheses on phaleristics from the 17th to the 20th centuries. Author of numerous studies and monographs, including: *Order Virtuti Militari 1792–1945* [Order Virtuti Militari 1792–1945] (1990), *Order Orła Białego 1705–2005* [Order of the White Eagle 1705–2005] (2005), „Zasłudze Rzeczypospolitej...”. *Ordery, odznaczenia, odznaki honorowe i pamiątkowe II Rzeczypospolitej 1919–1939* [“To the Merit of the Republic...” Orders, decorations, honorary and commemorative badges of the Second Polish Republic 1919–1939] (2019).